

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ВИКЛАДАЧІВ ЗАКЛАДІВ ПРОФЕСІЙНОЇ (ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ) ОСВІТИ

А Проаналізовано сутнісне поняття «система». З'ясовано поняття «педагогічна система» та представлено теоретичні засади її функціонування у дослідженнях низки вчених. Визначено, що система професійного розвитку викладачів закладів (професійної освіти) має бути динамічним утворенням різних, але об'єднаних спільною метою складників, яке розвивається відповідно до нових реалій і перспектив соціально-економічного розвитку країни, та функціонує з метою розширення їхнього професійно-педагогічного профілю.

Ключові слова: система; педагогічна система; складники системи; професійний розвиток; викладач закладу професійної (професійно-технічної) освіти; система професійного розвитку викладачів закладів (професійної освіти)

Актуальність проблеми у загальному вигляді. Нова освітня політика України, що покликана готувати конкурентоспроможних на ринку праці фахівців, об'єктивно зумовлює потребу у запровадженні системи неперервного професійного розвитку викладачів закладів професійної (професійно-технічної) освіти (далі – ЗП(ПТ)О), яка сприятиме розширенню їхнього професійно-педагогічного профілю відповідно до інновацій у виробництві та професійній педагогіці.

Здійснюючи теоретико-методологічне обґрунтування поняття «система професійного розвитку ЗП(ПТ)О, врахуємо загальні характеристики дефініції «система».

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Загальні теорії систем представлені у працях К. фон Берталанфі, К. Боулдінга, Б. Гершунського, Я. Прухи, А. Рапопорта, Р. Жерара, М. Месаровича, О. Ляпунова та ін.

Теорію педагогічних систем розкрито у працях вітчизняних науковців (О. Аніщенко, Н. Білик, О. Дубасенюк, І. Зязюн, І. Каньковський, О. Киричук, А. Кузьмінський, В. Луговий, Л. Лук'янова, В. Маслов, Н. Ничкало, Н. Побірченко, Л. Пуховська та ін.) і зарубіжних учених (В. Безрукова, В. Безпалько, І. Васильєв, В. Володько, О. Ковальов, Н. Кузьміна, О. Новіков, В. Шадриков та ін.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Закон України «Про освіту» визначає систему освіти як сукупність складників освіти, рівнів і ступенів освіти, кваліфікацій, освітніх програм, стандартів освіти, ліцензійних умов, закладів освіти та інших суб'єктів освітньої діяльності, учасників освітнього процесу, органів управління у сфері освіти, а також нормативно-правових актів, що регулюють відносини між ними [9].

Невід'ємним складником системи освіти, згідно зі ст. 10 Закону України «Про освіту», визначено освіту дорослих. Констатовано, що освіта дорослих є складником освіти впродовж життя, спрямована на реалізацію права кожної повнолітньої особи на неперервне навчання з урахуванням її особистісних потреб, пріоритетів суспільного розвитку та потреб економіки. Складниками освіти дорослих визначено післядипломну освіту, професійне навчання працівників, курси перепідготовки та підвищення кваліфікації, неперервний професійний розвиток та будь-які інші складники, що передбачені законодавством, запропоновані суб'єктом освітньої діяльності або самостійно визначені особою [9].

Діючі нормативно-правові документи в системі професійно-технічної освіти: Закон України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» (1998), Положення про методичну роботу в професійно-технічному навчальному закладі (2000) та Концепція розвитку професійно-технічної (професійної) освіти в Україні (2004) унормовують розвиток професіоналізму педагогів шляхом підвищення кваліфікації. Закон України «Про освіту» (2017) запроваджує ширший погляд на процес професійного зростання педагогічних працівників, що відображено у статті 59 «Професійний розвиток та підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників». Це зумовлює потребу у визначенні методологічних підходів функціонування системи професійного розвитку викладачів ЗП(ПТ)О.

Ціллю статті є обґрунтування теоретичних основ функціонування системи професійного розвитку викладачів ЗП(ПТ)О.

Викладення основного матеріалу дослідження. За сучасних умов поняття «система» набуло важливого пізнавального значення. Воно застосовується в усіх науках, складаючи концептуальну основу вивчення складних процесів. У сучасній науці дослідження систем різних видів здійснюється в межах системного аналізу, спеціальних теорій.

Дослідники системної проблематики залежно від контексту, галузі знань і цілей дослідження розглядають понад 40 визначень поняття «система», що й зумовлює відповідну множинність даної дефініції та підкреслює складність вирішення задачі систематизації поняття, а також потребує розгорнутих уявлень щодо різних типів системних об'єктів [17]. Зупинимось на окремих з них.

«Система» – це (від грецького *συστήμα* – ціле, складене з частин, з'єднане) множина елементів, які знаходяться у відношеннях та зв'язках один з одним, які створюють визначну цілісність, єдність [25, с. 459].

«Філософський енциклопедичний словник» трактує поняття «система» (від грецького *συστήμα* – поєднання, утворення) – як сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія [27, с. 583]. Наведене тлумачення даного поняття дало нам можливість осмислити основні його характеристики, які є вагомими для нашого дослідження.

Однією з характерних особливостей системи визначено поєднання, а також, що, на нашу думку, є важливим, – утворення нових елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія. Сам зміст системи визначається якісними характеристиками елементів, що входять до складу системи. Сукупність ж закономірних зв'язків між елементами визначають структуру системи [27, с. 583].

Розробляючи систему професійного розвитку викладачів ЗП(ПТ)О, доцільно керуватись загальною теорією систем. Загальні теорії систем досліджують логіко-методологічні принципи аналізу систем, розробляють різні стратегії системних досліджень і на цій основі формують системну методологію. Спеціальні ж дослідження вивчають конкретні різновиди систем, їхнє виникнення та еволюцію, функціонування та трансформацію, способи їхнього проектування та управління ними.

Широко відомі загальні теорії систем австрійського біолога Карла Людвіга фон Берталанфі; американського психолога і фахівця з математичної біофізики Анатолія Раппорта; економіста, соціолога і педагога Кеннета Еварта Боулдінга; біолога Р. Жерара; математиків Михайла Месаровича і Олексія Ляпунова.

З поняттям «система» взаємопов'язане ціле коло загальнонаукових і філософських понять, які, як зазначає О. Дубасенюк, мають тривалу історію свого розвитку. Серед них такі поняття як «властивість», «відносини», «навколишнє середовище», «структура», «організація». Дослідниця наголошує, «що ці поняття неможливо виокремити, незалежно один від одного: всі вони утворюють певну концептуальну систему, компоненти якої взаємопов'язані і в своїй ціліс-

ності дають перше уявлення про логічний каркас системного підходу» [8].

До числа специфічних понять, які характеризують системи різних типів, відносяться: «система, що визначається певним станом», «мета», «ступінь взаємодії», «ізоляція і взаємодія», «інтеграція і диференціація» тощо.

Варто підкреслити, що дослідники системного підходу, описуючи структуру системи, використовують різні означення її складу: «компоненти», «елементи», «складники», «складові», «підсистеми», «системи вищого рівня», «системи нижчого рівня», що, на нашу думку, є поняттями одного порядку.

Б. Гершунський, у визначення загального поняття «система» вкладає такий сенс – «система це не просто множина об'єктів, але й взаємопов'язана їхня множина» [7, с. 47].

Л. Лук'янова і О. Аніщенко визначають систему як комплекс вибірково залучених компонентів, в якому взаємодія та взаємовідношення набувають спільної дії компонентів, спрямованої на одержання сфокусованого корисного результату. Система – виокремлена на основі певних ознак впорядкована множина взаємопов'язаних елементів, поєднаних загальною метою функціонування та єдністю управління, що перебувають у взаємозв'язку із середовищем як цілісне явище. Структуру системи складають елементи (компоненти, складники), які виділені на основі певних критеріїв [17, с. 87].

О. Киричук, розглядаючи це поняття у загальнометодологічному аспекті, стверджує, що «система – це об'єднання різноманітностей у ціле, але ціле чітко розділене, компоненти якого щодо цього цілого та інших його частин займають певне місце, їх можна не тільки виділити гіпотетично, а й показати органічність взаємозв'язку між ними» [12, с. 3].

Кожна складова системи має конкретні особливості, є підсистемою меншого рівня стосовно загального цілого, їх взаємодія забезпечує стабільність і розвиток усієї системи [19].

Як зазначає Л. Лук'янова, протягом останніх десятиріч у науковий обіг увійшло поняття «велика система». Його поширення пояснюється виникненням проблем, пов'язаних із моделюванням, функціонуванням та управлінням такими складними об'єктами. Провідними ознаками, за якими системи переходять до розряду великих є, передусім, рівень організації системи, ступінь цілісності та її цілеспрямованість [18]. Педагогічні системи відносяться до великих систем, розробленню теорій яких присвячена низка наукових праць.

Педагогічні системи досліджували відомі українські науковці. І. Зязюн здійснив системне обґрунтування філософії дії [10]. Н. Нічкало наукові зусилля спрямувала на системне дослідження проблем неперервної професійної освіти. Ця актуальна проблема отримала розвиток у низці наукових досліджень із неперервної професійної освіти, виконаних в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України під керівництвом провідних українських учених [20, с. 35–41]. Педагогічні системи досліджували такі відомі зарубіжні науковці як О. Новіков (системний підхід у

педагогіці), Н. Кузьміна (розробка принципів структурування і функціонування педагогічної системи), В. Шадриков (проблема системогенезу професійної діяльності).

Положення щодо особливостей педагогічних систем, викладені академіком І. Зязюном, є цінними для нашого дослідження. Науковець зазначає, що «освітньо-виховний простір і життєдіяльність людини, її саморозвиток – не завжди чітко побудована і керована система, а складний об'єкт, який, зокрема, і в своєму розвитку підпорядковується складним і мало пізнаним закономірностям функціонування і саморозвитку складних синергетичних систем. Синергетичний підхід виводить на перший план такі особливості складних систем, як їх певна хаотичність, і, разом з тим, здібність до саморозвитку, самоуправління. Важливо враховувати механізми взаємодії локальних систем і з метасистемами, що надзвичайно необхідно для систем педагогічних, інтегрованих у всі позитивні і негативні процеси громадянського, економічного, культурного розвитку суспільства в цілому й особистості зокрема. Синергетичний підхід тим ефективніший, чим повніші і цілісніші наші уявлення про фактори, що впливають на досягнення цілей педагогічної системи, чим упорядкованіші ці уявлення, що передбачає, зокрема, знання про домінуючі фактори в тій чи іншій ситуації функціонування і розвитку [10, с. 42].

Теоретичне обґрунтування системи професійного розвитку викладачів ЗП(ПТ)О зумовлює потребу звернутись до розуміння синергетичного процесу її функціонування й розвитку. Синергізм системи розглядаємо як вияв єдиного процесу, що розгортається як розвиток і самоорганізація різноманітних складників системи професійного розвитку викладачів. Вочевидь, що ефективна взаємодія державних структур і громадських об'єднань у системі професійного розвитку викладачів ЗП(ПТ)О має забезпечувати синергізм та емерджентність системи, її ефективність і, як наслідок, результативність у досягненні цілей.

Сам термін «синергетика» походить від грецького *synergein*, що означає «співробітництво, узгоджена дія, співучасть». Його застосовував німецький науковець Г. Хакен у започаткованій ним теорії синергетики для визначення «міждисциплінарного поля досліджень» [28]. У сьогоденні синергетика є науковим напрямом, який вивчає загальні явища самоорганізації, що притаманні складним системам, кооперативні процеси в них, нелінійний розвиток від хаосу до порядку, від нижчих форм організації до вищих і складніших. Вона пояснює багатоваріантність і незворотність розвитку, глибокого взаємозв'язку хаосу і порядку, формує нове уявлення про складні системи й світ у цілому, що постійно оновлюються, еволюціонують, є складно організованими та відкритими.

Еволюція складної системи, якою є система професійного розвитку викладачів ЗП(ПТ)О, може відбуватися шляхом кооперації окремих на початку хаотично функціонуючих структур різних рівнів, які в подальшому об'єднуються у певну впорядкованість, яка ймовірно з часом в силу соціально-економічних, глобалізаційних змін може знову по-

вернутися до чергового хаотичного стану, що, в свою чергу, зумовить тенденцію до утворення дедалі складніше організованої системи, яка структурно також складатиметься із простіших систем нижчого рівня, а їхнє об'єднання відбуватиметься на нових концептуальних засадах.

Наукове знання, зокрема в галузі професійної педагогіки, досягло такого рівня розвитку, «коли на передній план висувається вивчення спільної дії частин у складі цілого і починається теоретичне засвоєння об'єктів, природа яких не дозволяє ігнорувати ефекти взаємодії їхніх елементів» [18].

Аналіз літератури, у якій розглядаються проблеми великої системи, зокрема робіт Б. Гершунського і Я. Прухи [6], дали нам можливість виділити такі їх найсуттєвіші ознаки: цілеспрямованість і керованість; складна ієрархічна структура організації; синергізм та емерджентність системи; багатозв'язковість елементів; вплив зміни однієї змінної на зміну інших змінних; внутрішні та зовнішні інформаційні зв'язки між елементами системи; наявність широкого кола спеціалістів, які забезпечують функціонування і розвиток великої системи; багатоінтегральність; багатократність зміни складу (зміна структури, зв'язків) і стану; наявність факторів (змагальних і конкуруючих сторін, конфліктних ситуацій). Елементами цієї системи є інституції, що безпосередньо або опосередковано займаються професійним розвитком фахівців у системі неперервної освіти.

До головних ознак педагогічної системи віднесено:

- наявність і повнота компонентів (структур, підсистем), причетних до досягнення мети;
- наявність функціональних зв'язків і залежності між компонентами;
- наявність ведучої ланки, чи ідеї, необхідної для об'єднання компонентів;
- виникнення у компонентів загальних якостей [2, с. 101–102].

Науковці пропонують різні концептуальні підходи до визначення сутності, теоретичної конструкції педагогічних систем, вирізняючи їхні певні характерологічні особливості, виходячи із власних уявлень щодо її мети, завдань, наявності та важливості того чи іншого компоненту системи.

За В. Безпальком, педагогічна система – це «відповідна сукупність взаємопов'язаних засобів, методів і процесів, які необхідні для створення організованого, цілеспрямованого й навмисного педагогічного впливу на формування особистості із заданими якостями» [3, с. 6].

Н. Кузьміна [14, с. 10] характеризує педагогічну систему як множину взаємопов'язаних структурних і функціональних компонентів, які підпорядковані цілям виховання, освіти й навчання підростаючого покоління та дорослих людей, роблячи акцент на цілях функціонування системи.

О. Ковальов вважає, що педагогічна система – це сукупність компонентів, взаємодія яких зумовлює високий ступінь організації процесу учіння, що проявляється в підвищенні його ефективності, зосереджуючи увагу на важливості взаємодії компонентів у досягненні ефективності учіння [13, с. 15].

О. Новіков головним суб'єктом педагогічної системи вважає активно діючу особу, для якої система створюється та функціонує [21].

І. Васильєв розглядає педагогічну систему «як множину взаємопов'язаних структурних і функціональних компонентів, взаємодія яких підпорядкована досягненню єдиної для всіх цілі – цілі навчання і виховання підростаючого покоління й дорослих людей» [26, с. 28]. При цьому науковець розглядає взаємодію між компонентами системи як педагогічний процес, якому притаманний динамізм, що, на нашу думку, є актуальним у час швидких змін у всіх сферах соціально-економічного життя та становлення нової системи професійної освіти в Україні.

Обґрунтовуючи авторський підхід до побудови педагогічної системи, В. Володько вводить нові компоненти – дидактичне середовище, зворотний зв'язок, нормативне забезпечення навчання, критерії діяльності учня та вчителя. Дослідник визначає педагогічну систему як «упорядковану множину взаємопов'язаних і взаємозумовлених цілісних структурних і функціональних компонентів, що становлять єдине ціле в своїй структурі, поєднаних спільними цілями, мотивами й завданнями, спрямованих на виховання і навчання» [5, с. 48].

В. Луговий, досліджуючи тенденції розвитку педагогічної освіти в Україні, зазначає, що «освіта та ізоморфно з нею пов'язана підсистема педагогічної освіти в основних своїх функціональних, елементно-структурних, типологічних властивостях можуть бути описані тривимірною моделлю, яка включає інституціональний (інформація про педагогічний досвід), галузево-шаровий (підготовка та формування різнопрофільних педагогічних кадрів для різних підсистем освіти) і методостильові проєктивні плани й адекватно представляє освітню цілісність, як відносно самостійне, доцільне утворення, що діє у конкретних соціально-економічних умовах» [16, с. 9].

Проєктуючи авторську педагогічну систему професійної підготовки інженера-педагога автотранспортного профілю, І. Каньковський обґрунтовує педагогічну систему як «єдність рівнозначних компонентів, що знаходяться в постійному розвитку та яка спрямована на формування особистості відповідного рівня із заданими якістьми» [11].

Оскільки предметом нашого дослідження є професійний розвиток викладача, дорослої сформованої особистості, попередньо набутий рівень професійності якої має неперервно зростати відповідно до інноваційних процесів у виробництві та професійній педагогіці, цінним у визначенні поняття педагогічної системи І. Каньковського є наголос на меті системи – формування фахівців відповідного рівня усіма компонентами системи, що знаходяться у постійному розвитку [11].

Здійснюючи аналіз формування неперервної педагогічної освіти як системи, Н. Побірченко визначає, що система неперервної освіти – це комплекс державних та інших освітніх закладів, що забезпечують організаційну і змістову єдність, взаємозв'язок наступності всіх ланок освіти, які

дають можливість тимчасового припинення і відновлення навчання, змін його форм, вибору індивідуальної освітньої траєкторії, підвищення кваліфікації, перепідготовки з метою підтримання як високого рівня загальної освіти, так і професійної конкурентоспроможності, відповідності запитам ринку праці тощо [22, с. 141].

Обґрунтоване О. Аніщенко положення, у якому зазначається, що «сучасна освіта поступово набуває зорієнтованості на відкритість майбутньому, здатність до передбачення на основі постійної переоцінки цінностей, налаштованість на конструктивні дії у мінливих ситуаціях» [1, с. 8] розкриває сутність прогностичної функції системи неперервного професійного розвитку викладача.

Система професійного розвитку педагогів, як зазначає Л. Пуховська, включає взаємозв'язки між: метою, предметом і ціллю професійного розвитку; контекстом, у якому проходить професійний розвиток; особистісними і професійними характеристиками учасників; моделями, техніками, процедурами запровадження тощо; вартістю і здобутками від професійного розвитку; визначенням того, хто має приймати і які рішення; процесом оцінювання ефективності професійного розвитку для різних категорій; визначенням інфраструктури для підтримки професійного розвитку тощо [24, с. 101–102].

Обґрунтовуючи авторську систему професійного розвитку викладачів ЗП(ПТ)О в умовах децентралізації враховуємо позицію Н. Білик, яка зазначає, що підсистемами всеукраїнської освітньої системи, яким у свою чергу притаманні системні властивості, є регіональні освітні системи. Дослідниця наголошує, що «регіональна освітня система представляє собою сукупність: різнорівневих варіантів освітніх програм, складених з урахуванням науково-культурних особливостей і традицій регіону, що історично склалися; регіональних освітніх стандартів, що забезпечують їх виконання; збалансовану мережу освітніх установ, що забезпечують задоволення потреб населення у різноманітних освітніх послугах відповідно до їх запитів; систему адміністративних і суспільно-державних органів управління, що забезпечують функціонування і розвиток освіти з урахуванням реальних ресурсних можливостей регіону» [4].

Узагальнюючи вищезазначене, вважаємо, що система професійного розвитку викладачів закладів професійної (професійно-технічної) освіти – це цілісна динамічна множина взаємопов'язаних структурних і функціональних компонентів, спрямованих на створення умов для розширення професійно-педагогічного профілю викладача, оволодіння новими та вдосконалення набутих професійно-педагогічними компетентностями відповідно до освітніх потреб педагога та потреб національної економіки з урахуванням пріоритетів суспільного розвитку.

Висновки з даного дослідження. Система професійного розвитку викладачів ЗП(ПТ)О як цілісна система є складником системи вищого порядку – системи освіти дорослих, є її різновидом.

Беззаперечно важливою характеристикою системи є сукупність її засадових принципів. Враховуючи дане положення, при проектуванні та забезпеченні ефективності функціонування системи професійного розвитку викладачів ЗП(ПТ)О, необхідно враховувати загальні принципи системи освіти, визначені Законом України «Про освіту», а також методологічні принципи, на яких має ґрунтуватися система розвитку цієї особливої категорії педагогічних працівників.

Системний підхід до вирішення задач, визначених програмою нашого наукового пошуку, потребує проектування системи професійного розвитку викладачів ЗП(ПТ)О освіти як великої складної спеціалізованої педагогічної системи, яка в локальному вигляді має всі ознаки і властивості самостійної системи і, як складник соціальної системи, підпорядкована пріоритетам суспільного розвитку та потребам економічного розвитку держави й особистості.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у визначенні провідної ідеї, мети, завдань системи професійного розвитку викладачів ЗП(ПТ)О, структури системи, взаємозв'язків складників та організаційно-педагогічних умов забезпечення результативності її функціонування.

Список використаних джерел

- Аніщенко О. Технологічність навчання в освіті дорослих. *Професійне становлення особистості*: псих.-пед. наук. журн. Хмельницький, 2013. № 2. С. 8–12.
- Безрукова В. С. Педагогіка: учеб. для инж.-педаг. спец. / Екатеринбург. обл. ин-т развития регионального образования. Екатеринбург: Изд-во Свердловского инж.-пед. ин-та, 1993. 320 с.
- Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. Москва: Педагогика, 1989. 192 с.
- Білик Н.І. Феномен регіональної освітньої системи підвищення кваліфікації педагогічних працівників. *Міжнародний науковий журнал «ScienceRise»*. 2015. № 12 (17). С. 4–9.
- Володько В. Педагогічна система навчання: теорія, практика, перспективи: [навч. посіб. для викл., студ. вищ. навч. закл. освіти]. Київ: Пед. преса, 2000. 198 с.
- Гершунский Б. С. Дидактическая прогностика. Некоторые актуальные проблемы теории и практики: монография. Киев: Вища шк., 1979. 240 с.
- Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века. Москва: Совершенство, 1998. 561 с.
- Дубасенюк О. А. Развитие системных исследований у науковому знанні: історія, досвід, перспективи. *Професійна педагогічна освіта: системні дослідження*: монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. С. 12–28.
- Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

Сиско Н. Н. Теоретические основы функционирования системы профессионального развития преподавателей заведений профессионального (профессионально-технического) образования.

А Проанализировано сущностное понятие «система». Выяснено понятие «педагогическая система» и представлены теоретические основы её функционирования в исследованиях ряда учёных. Определено, что система профессионального развития преподавателей заведений профессионального (профессионально-технического) образования должно быть динамическим образованием разных, но объединённых общей целью составляющих, которое развивается в соответствии с новыми реалиями и перспективами социально-экономического развития страны, и функционирует с целью расширения их профессионально-педагогического профиля.

Ключевые слова: система; педагогическая система; составляющие системы; развитие; преподаватель учреждения профессионального (профессионально-технического) образования; система профессионального развития преподавателей заведений профессионального (профессионально-технического) образования

Sysko Natalia. Theoretical Bases of the Functioning System of Teachers' Professional Development in Vocational Education.

S This paper analyses the essential concept «system». Definitions of the concept «pedagogical system», theoretical principles of its functioning are presented in a number of scientists' researches. Author tells that the system of teachers' professional development in vocational education should be a dynamic formation of different, but united by common goals of the components developed in accordance with new realities and socio-economics perspectives of country development and work in order to promote the professional development of teachers, improve their qualifications, competence and professionalism, pedagogical profile.

Key words: system; pedagogical system; system components; professional development; teacher of vocational education establishment; system of teachers' professional development in vocational education

- Зяюн І. А. Філософія педагогічної дії: монографія. Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. 608 с.
- Каньковський І. Є. Система професійної підготовки інженерів-педагогів автотранспортного профілю: монографія / за ред. Н. Г. Ничкало. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2014. 562 с.
- Киричук О. В. Принципи розбудови інноваційної педагогічної системи освітнього закладу. *Рідна школа*. 2000. № 10. С. 3–7.
- Ковалёв А. П. Педагогические системы: оценка текущего состояния и управления. Харьков: Изд-во ХГУ, 1990. 114 с.
- Кузьмина Н. В. Методы системного педагогического исследования. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1980. 172 с.
- Кузьмінський А. І. Теоретико-методологічні засади післядипломної педагогічної освіти в Україні: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. Київ, 2003. 42 с.
- Луговой В. І. Тенденції розвитку педагогічної освіти в Україні (теоретико-методологічний аспект): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / ІПППО АПН України. Київ, 1995. 48 с.
- Лук'янова Л. Б. Теорія і практика екологічної освіти у професійно-технічних навчальних закладах: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. Київ, 2006. 465 с.
- Лук'янова Л. Б., Аніщенко О. В. Освіта дорослих: короткий термінологічний словник. Київ; Ніжин: Вид-ць ПП Лисенко М. М., 2014. 108 с.
- Маслов В. Функції процесу управління навчальним закладом як наукова основа розробки змісту і методів підвищення посадово-функціональної компетентності керівників загальноосвітніх навчальних закладів. *Післядипломна освіта в Україні*. 2012. № 1 (20). С. 27–32.
- Ничкало Н. Г. Теоретико-методологічні проблеми і перспективи розвитку досліджень з неперервної професійної освіти. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*: зб. наук. праць / за ред. І. А. Зяюна, Н. Г. Ничкало. Київ, 2001. Ч. І. С. 35–43.
- Новиков А. М. Проектирование педагогических систем. Специалист. 1998. № 5. С. 23–29.
- Побірченко Н. Формування безперервної педагогічної освіти як системи (друга половина XIX – початок XX ст.). *Безперервна професійна освіта в контексті Європейської інтеграції: теорія, досвід, прогноз*: зб. наук. методол. семінару, 17 берез. 2010 р.: у 2 ч. / [за ред. В. І. Лугового, Н. Г. Ничкало]. Київ: Пед. думка, 2010. Ч. 1. С. 208 с.
- Професійна освіта: словник: навч. посіб. / уклад. С. У. Гончаренко та ін.; за ред. Н. Г. Ничкало. Київ: Вища шк., 2000. 380 с.
- Пуховська Л. П. Теоретичні засади професійного розвитку вчителів: рух до концептуальної карти. *Порівняльна професійна педагогіка*. 2011. № 1. С. 97–106.
- Советский энциклопедический словарь. Москва: Сов. энциклопедия. 1984. 1600 с.
- Устемиров К. Шаметов Н., Васильев И. Профессиональная педагогика: учеб. для уч-ся колледжей и студ. вузов. Киев; Алматы: Анкур и Ко, 2005. 432 с.
- Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук (гол.) та ін.]. Київ: Абрис, 2002. VI, 742 с.
- Хаген Г. Синергетика как мост между естественными и социальными науками. *Синергетическая парадигма, Человек и общество в условиях нестабильности*. Москва: Прогресс-Традиция, 2003. С. 106–123.

Дата надходження до редакції авторського оригіналу: 14.01.2019